

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ПІСКУНОВ Олександр Вікторович

УДК 811. 16'34 – 115 □ □ 18' 19 □ □

**ЛІНГВІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ І
РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.**

10.02.15 – загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Одеса – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі германської та слов'янської філології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Глуценко Володимир Андрійович,
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»,
завідувач кафедри германської та слов'янської філології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Вінтонів Михайло Олексійович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Сивокінь Ганна Володимирівна,
Одеська державна академія будівництва та архітектури, доцент кафедри іноземних мов.

Захист дисертації відбудеться «25» жовтня 2018 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65045, м. Одеса, вул. Єврейська, 25.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «25» вересня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Дружина Т. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Розвиток сучасної лінгвістики неможливий без звернення до студій мовознавців минулого. Формування історичної фонетики відбувалося одночасно з удосконаленням методологічних принципів і підходів порівняльно-історичного мовознавства. У зв'язку з цим можна стверджувати, що лінгвістична спадщина представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. потребує сучасного переосмислення та вивчення.

Питання лінгвістичної історіографії в українському та російському мовознавстві студіювали такі вчені, як Л. А. Булаховський, М. С. Чемоданов, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. В. Колесов, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенко, М. В. Павлюк, В. А. Глущенко та ін. Роботи М. С. Чемоданова, М. А. Жовтобрюха, С. П. Бевзенка, М. В. Павлюка, В. А. Глущенко є цілісними студіями, які послідовно зображують розвиток та еволюцію ідей в українському та російському мовознавстві з використанням певних методологічних прийомів. Безперечним здобуттям мовознавства XIX ст. стало визначення та втілення в практику принципу історизму. Саме цей принцип у першу чергу сприяв становленню порівняльно-історичного методу в цілому і – у межах операційного компонента цього методу – процедури лінгвістичної реконструкції зокрема.

Засновниками порівняльно-історичного мовознавства стали Ф. Бопп, Я. Грім, Р. Раск та О. Х. Востоков. Основні ідеї, висунуті цими вченими, мали подальше вдосконалення в працях послідовників, зокрема українських та російських лінгвістів першого (20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) періодів розвитку компаративістики.

Лінгвістична реконструкція, як базисна процедура операційного компонента порівняльно-історичного методу, постійно вдосконалювалася впродовж зазначеного часу. Розгляд реконструкції в лінгвоісторіографічному аспекті видається важливим і перспективним.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю висвітлення питання про лінгвістичну реконструкцію (на матеріалі історичної фонетики східнослов'янських мов) у лінгвістичній історіографії взагалі та стосовно того або іншого періоду, напрямку, школи, значністю внеску представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в розробку теорії реконструкції та в практику системного відтворення прамови, у якій реконструйовані елементи типологічно відповідають один одному.

У дисертації досліджено значну кількість праць учених XIX ст. – початку XX ст. (О. Х. Востокова, М. О. Максимовича, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунова, В. К. Поржезинського, І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, П. О. Бузука, К. Т. Німчинова та ін.), зокрема й маловідомих.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами.

Напрямок дослідження пов'язаний із фундаментальною науковою роботою кафедри германської та слов'янської філології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)», затвердженою Міністерством освіти і науки України і зареєстрованою в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації (номер державної реєстрації 0115U003183). Автором досліджувалися погляди українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції та аналізувалося практичне втілення цих поглядів. Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Слов'янського (Донбаського) державного педагогічного університету (протокол № 5 від 24.01.2002 р.) і погоджено в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 3 від 26.06.2002 р.).

Метою дисертаційного дослідження є розкриття поглядів українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції та аналіз практичного втілення цих поглядів. У праці враховано еволюцію ідей учених. Аналізуються відповідні праці з історичної фонетики східнослов'янських мов; показується те нове, що було внесене в теорію і практику лінгвістичної реконструкції та виявлено, які твердження зберегли свою цінність для сучасного мовознавства.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Здійснити лінгвістично-історіографічний огляд проблеми лінгвістичної реконструкції в працях українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

2. Розкрити особливості реконструкції дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві зазначеного періоду.

3. Охарактеризувати реконструкцію архетипів і фонетичних законів, встановити роль чинника аналогії.

4. З'ясувати проспективний / ретроспективний характер лінгвістичної реконструкції.

5. Проаналізувати причини мовних змін.

6. Розкрити системний характер реконструкції.

7. Охарактеризувати джерела лінгвістичної реконструкції в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

8. Показати твердження мовознавців, які були новаторськими та значними для подальшого розвитку мовознавства; розкрити можливу обмеженість запропонованих інтерпретацій.

Об'єктом наукового дослідження є розглянута в лінгвістично-історіографічному плані з орієнтацією на методологію сукупність наукових текстів. Це праці з загального мовознавства й історичної фонетики східнослов'янських мов, авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Предметом дослідження виступають погляди українських та російських лінгвістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на особливості лінгвістичної реконструкції (на матеріалі східнослов'янських мов індоєвропейської сім'ї). Зазначені праці включають монографії, лекційні університетські курси, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій.

Матеріал дослідження склали твердження з наукових праць з загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов, авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в аспекті лінгвістичної реконструкції. Зазначені праці включають монографії, лекційні університетські курси, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій загальною кількістю понад 400 робіт.

Методологія і метод дослідження. Методологія наукового дослідження базується на *принципі історизму*; погляди лінгвістів минулого співвідносяться з сучасним уявленням про те чи інше питання, оскільки без цього неможливо встановити роль, місце й значення певної лінгвістичної праці в поступальному русі розвитку наукової думки, оцінити внесок мовознавців у науку порівняно з попередниками саме для свого часу, а не з точки зору сучасного рівня знань. Отже, поставлені в роботі мета й завдання розв'язуються за допомогою *актуалістичного методу*, який є загальнонауковим засобом теоретичного рівня наукового пізнання. Застосування цього засобу є можливим у тому числі в історіографії мовознавства, оскільки та чи інша концепція й методика розглядається з погляду того, що нового внесли лінгвісти в науку порівняно зі своїми попередниками та яке значення мали їхні праці для свого часу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше на широкому фактичному матеріалі проводиться аналіз особливостей лінгвістичної реконструкції. Усе це зумовило: 1) методологічне осмислення лінгвістичної реконструкції як базисної процедури операційного компонента порівняльно-історичного методу; 2) висвітлення особливостей лінгвістичної реконструкції на певному зрізі розвитку мовознавства (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) з урахуванням наступності та еволюції поглядів лінгвістів. Застосовано цілісний методологічний підхід до висвітлення особливостей лінгвістичної реконструкції на певному зрізі розвитку мовознавства (XIX ст. – 30-х рр. XX ст.).

Теоретичне значення роботи пов'язане з комплексною розробкою лінгвоісторіографічного дослідження процедури лінгвістичної реконструкції; було здійснено спробу аналізу генезису лінгвістичної думки стосовно процедури лінгвістичної реконструкції на матеріалі історії східнослов'янських мов. Це зумовило необхідність теоретичного опрацювання порушеної проблеми. Нами розроблено теоретичні основи методики лінгвоісторіографічного дослідження лінгвістичної реконструкції. У процесі систематизації фактичного матеріалу ми здійснили хронологічний та концептуальний підходи до його упорядкування й узагальнення, спираючись на принципи об'єктивності та історизму.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційного дослідження сприятимуть розв'язанню актуальних проблем лінгвістичної історіографії й можуть бути застосовані в подальших дослідженнях із загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов. Здобуті результати можуть використовуватися на філологічних факультетах закладів вищої освіти під час викладання курсів «Загальне мовознавство», «Історія лінгвістичних учень», «Історична граматики», а також у культурно-просвітницькій роботі.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були представлені здобувачем на 10 наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях, з них 4 – *міжнародні*, зокрема: Міжнародна науково-практична конференція «Методологія та історіографія мовознавства» (м. Слов'янськ, 2015 р.), I Міжнародна наукова конференція «Слов'янські студії» (м. Миколаїв, 2016 р.), XIX Міжнародна наукова конференція «Русистика и современность» (Республіка Казахстан, м. Астана, 2016 р.), Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (м. Харків, 2017 р.); 1 – *всеукраїнська*: Всеукраїнська наукова конференція «Мова та лінгвокультурна комунікація» (м. Бердянськ, 2009 р.). Матеріали дисертаційного дослідження були обговорені на засіданнях кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури та кафедри германської та слов'янської філології; висвітлені в доповідях на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (2003 – 2018 рр.).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 31-ій науковій публікації (17 – одноосібних), серед яких 13 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць, визначених МОН України, що відображають основні результати дослідження; 2 – у наукових періодичних виданнях інших держав, 17 – у наукових збірниках, які додатково відображають отримані результати дослідження.

Особистий внесок здобувача. Усі результати одержані дисертантом самостійно. У написаних у співавторстві з В. А. Глущенком статтях № 29, 5 дисертантові належить виклад позицій щодо чинника аналогії та причин мовних змін в працях представників Харківської лінгвістичної школи. У публікації № 6 (співавтор – В. А. Глущенко) дисертантові належить виклад поглядів мовознавців цієї школи на джерела реконструкції історії мови та особливості їхньої реалізації в історико-фонетичних студіях учених, застосування чинника аналогії при поясненні певних причин мовних змін. У статті № 1 (написано у співавторстві з І. М. Рябініною) дисертантові належить дослідження поглядів мовознавців Казанської школи та П. О. Бузука й К. Т. Німчинова на реконструкцію прамови. У спільних з В. А. Глущенком і К. А. Тищенко працях № 14, 15 дисертантові належить виклад позицій щодо системного характеру реконструкцій і студіюванні причин фонетичних змін у

працях з історії мови у викладі І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. У спільній з Овчаренком В. М. праці № 26 здобувачеві належить опрацювання матеріалу щодо характеру моделювання мовної історії у працях І. О. Бодуена де Куртене та М. В. Крушевського. У працях № 17, 18 (співавтори – Жукова М. К., Ткаченко І. О.) здобувачеві належить дослідження питання прамови і моделювання мовної історії в студіях українських мовознавців 30-х рр. ХХ ст. У працях № 20, 21 (співавтори – Єленко А. О., Табікєлова А. Л.) дисертантові належить виклад позицій щодо причин фонетичних змін та дивергентні процеси у працях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. У працях № 27, 28 (написано в співавторстві з Кучеренко О. О., Бондар П. Е.) здобувачеві належить опрацювання матеріалу щодо системного характеру реконструкції та тлумачення фонетичного закону П. О. Бузуком й К. Т. Німчиновим.

Обсяг і структура роботи. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 234 сторінки (основний текст дисертації становить 170 сторінок) складається зі вступу, трьох розділів з висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (всього 405 найменувань), додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** вмотивовано вибір теми та стан наукової розробки досліджуваної проблеми; обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й завдання; визначено об'єкт, предмет і метод дослідження; сформульовано наукову новизну; окреслено теоретичне й практичне значення роботи; наведено відомості про апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі «Лінгвоісторіографічний аспект вивчення лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. Метод і напрями дослідження»** проаналізовано проблему лінгвістичної реконструкції в мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. в лінгвоісторіографічному аспекті. Основні твердження сучасної теорії реконструкції, її основні засоби та процедури висвітлено в лінгвістичних працях Н. З. Гаджиєвої, В. К. Журавльова, Б. О. Серебреннікова, Г. А. Климова, Е. А. Макаєва, Х. Бірнбаума та ін. Дослідження праць мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. виявило: проблеми лінгвістичної реконструкції порушуються тим чи іншим чином насамперед у роботах О. Х. Востокова, М. О. Максимовича, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потєбні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунова, В. К. Поржезинського, І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, П. О. Бузука, К. Т. Німчинова та ін. У працях із лінгвоісторіографії можна знайти твердження, які дають певне фрагментарне уявлення про специфіку лінгвістичної реконструкції в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. (М. С. Чемоданов, М. А. Жовтобрюх, Ф. М. Березін, В. В. Колесов,

В. М. Русанівський, О. С. Мельничук, В. К. Журавльов, Л. Г. Зубкова, В. Ю. Франчук та ін.). Найбільш повно особливості лінгвістичної реконструкції в мовознавстві зазначеного періоду представлено в працях В. А. Глуценка.

Докладно охарактеризовано *актуалістичний метод* – загальнонауковий метод теоретичного рівня, без якого неможливе існування історіографії будь-якої науки.

У другому розділі «Лінгвістична реконструкція в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.» розглядаються особливості лінгвістичної реконструкції в мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. Слід відзначити, що ідеї, висунуті засновниками порівняльно-історичного мовознавства Ф. Боппом, Я. Гріммом, Р. Раском та О. Х. Востоковим, набули свого подальшого переосмислення та вдосконалення в працях послідовників, зокрема українських та російських лінгвістів першого (20-і – 60-і рр. ХІХ ст.) періоду розвитку компаративістики: Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, Г. П. Павського, М. І. Греча, М. Н. Каткова, М. О. Максимовича, Я. Ф. Головацького.

Компаративісти 20-х – 60-х рр. тлумачили історію звуків, форм і мови взагалі як дивергентний процес, тобто процес розщеплення, розходження мовних елементів і мов. Результати цих досліджень у сфері взаємовідношень мов та визначенні послідовності процесів їхнього формування були представлені в шлейхерівській моделі «родовідного дерева». У дусі цієї моделі О. Х. Востоков підкреслював, що ще в давнину між слов'янськими мовами існували діалектні відмінності. Як вважав Я. Ф. Головацький, слов'яни в давні часи мали одну мову, але зовнішні причини (зростання населення, території, розвиток суспільства) спричинили значні зміни; отже, після розпаду спільнослов'янської мови кожна слов'янська мова розвивалася своїм шляхом. М. Н. Катков намагається з'ясувати ту силу, яка роз'єднує мови. М. О. Максимович вказує як на дивергентні, так і на конвергентні процеси. М. І. Греч указував, спираючись на зовнішні причини мовних змін, на процеси конвергенції, сходження. На думку І. І. Срезневського, який також звертався до проблеми мовних контактів, поєднання народу з народом може спричинити повне, цілісне перетворення їх мов або утворити нову мову, форми якої схожі з формами тих мов, із яких вона виникла, і разом із тим відмінні від них. Як приклад дивергенції на фонетичному рівні можна навести історію давнього *ѣ* в інтерпретації І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва.

Мовознавці першого періоду підкреслюють необхідність історичного вивчення мов, розкриття законів розвитку мов, їхніх повільних змін. Фонетичні закони трактуються як такі, у яких звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Ф. І. Буслаєв сформулював вимогу спиратися на фонетичні тотожності в споріднених мовах та звукові закони, що діють у цих мовах. Ф. І. Буслаєв не дає дефініції фонетичного закону, але, на думку вченого, використання звукових тотожностей робить надійним порівняння фонетичних систем споріднених мов.

У лінгвоісторіографічних працях відзначено обмеженість реконструкцій фонетичних законів у працях компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. М. О. Максимович реконструює перехід *o, e > ъ, ѣ*, називаючи *o, e* праслов'янськими архетипами, а *ъ, ѣ* – інноваціями старослов'янської мови (македонського діалекту давньоболгарської мови). У працях мовознавців першого періоду міститься низка висловлювань, які свідчать про орієнтацію компаративістів на проспективний характер лінгвістичної реконструкції. Так, І. І. Срезневський намагається порівнювати давній стан кількох мов, а потім просуватися до сучасного їхнього стану. Проспективний характер має дослідження О. Х. Востокова, який, розглядаючи звукові значення кириличних юсів та ерів, дослідив уживання цих літер у стародавніх пам'ятках і відповідних звуків у «живій вимові» в сучасних слов'янських мовах.

Мовознавці цього періоду орієнтувалися на ту або іншу мову як на найбільш архаїчну або мову-еталон. Для М. Н. Каткова є характерною орієнтація на санскрит як мову-еталон. Зокрема, мовознавець, висвітлюючи консонантну систему слов'янських мов, безпосередньо порівнює низку російських слів із санскритськими. Ф. І. Буслаєв порівнював рідну мову з санскритом, підкреслюючи, що в ній можна знайти форми ще більш давні, ніж санскритські. Для М. О. Максимовича мовою-еталоном була старослов'янська. Ця точка зору піддається критиці з боку І. І. Срезневського, який вказував на писемні форми, що, можливо, і не існували в книжній формі.

Для компаративістики першого періоду характерним є також намагання шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися: О. Х. Востоков визначив умови переходу *e > o* в російській мові (перед твердим приголосним та в кінці слова). М. О. Максимович, вивчаючи фонетичну систему української мови, робить висновок про певні комплекси звуків, які зумовлені певними позиціями. Ф. І. Буслаєв, М. Н. Катков, І. І. Срезневський визначають прагнення носіїв мови до милозвучності, «евфонії» як причину фонетичних змін. Звертання до таких пояснень відображає тогочасний рівень розвитку мовознавства. І. І. Срезневський, з одного боку, традиційно звертається до фактора милозвучності; з іншого – апелює до чинника зручності вимови.

Аналіз праць компаративістів першого періоду показує, що вони вбачали в мові системний феномен. Так, М. О. Максимович, вивчаючи фонетичну систему мови, характеризує її як узагальнювальну й розглядає ознаки української мови саме в системі слов'янських мов. М. І. Греч також схиляється до системного тлумачення мови, яка є системою правил. Ф. І. Буслаєв підтримував ідею мови як певного організму.

Стосовно використання джерел реконструкції історії мови, мовознавці цього періоду виділяли три джерела реконструкції мовної історії: 1) дані сучасної мови з її говорами; 2) факти споріднених їй мов із їхніми говорами; 3) матеріал давніх писемних пам'яток. Наприклад, О. Х. Востоков, у його

намаганні пояснити значення кириличних юсів та єрів, виходив за межі давніх писемних пам'яток і звертався до звуків сучасних слов'янських мов.

Звернення до лінгвістичної спадщини М. Н. Каткова показало, що свою теорію звукового значення **ъ** та **ь** мовознавець обґрунтовував, аналізуючи вживання цих букв у давніх пам'ятках, особливо в Остромировому євангелії, та залучаючи порівняльний матеріал зі слов'янських та інших індоєвропейських мов. Г. П. Павський характеризував свій метод дослідження як такий, що полягав у зіставленні східнослов'янських слів зі словами інших індоєвропейських мов. На думку М. О. Максимовича, мову давніх писемних пам'яток не завжди можна долучати як доказ наявності або відсутності тієї чи іншої діалектної риси на українському мовному терені в давньому минулому. І. І. Срезневський вказував на необхідність обережно оперувати свідченнями давніх писемних пам'яток. Ф. І. Буслаєв звертав увагу на таке джерело реконструкції історії мови, яким є мова письменників.

У третьому розділі «Лінгвістична реконструкція в українському і російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.» представлено особливості лінгвістичної реконструкції в студіях учених Харківської, Московської, Казанської шкіл й українських лінгвістів, представників історичного методу. Учені Харківської школи трактували історію мови, її одиниць як дивергенцію (диференціацію) в дусі теорії «родовідного дерева» А. Шлейхера. На практиці О. О. Потебня виходив із визнання одного «родоначалника» східнослов'янських мов – прасхіднослов'янської мови. О. О. Потебня розглядав її як результат розпаду праслов'янської. Праслов'янська мова поділилася на південно-східну та західну, що можна підтвердити, зокрема, подібністю східнослов'янського та південнослов'янського наголосу. Із південно-східної групи, за О. О. Потебнею, і виділилася прасхіднослов'янська мова. Дивергентний характер процесів мовної еволюції О. О. Потебня обґрунтовував посиленням на екстралінгвістичні чинники. Моделювання історії звуків східнослов'янських мов як дивергенції в працях учених Харківської школи можна побачити на прикладі дослідження О. О. Потебнею долі спільнослов'янських сполучень *tj, dj* на східнослов'янському терені.

Учені Московської школи моделювали дивергентно-конвергентні процеси на основі виділення етапів еволюції звука; найдавніші етапи вони реконструювали в дусі дивергентної теорії «родовідного дерева», відносячи архетипи й фонетичні закони до спільноіндоєвропейської, балто-слов'янської, праслов'янської, «прасхіднослов'янської» мов. Щодо пізніших етапів розвитку, то їх представники Московської школи відтворювали, урахувавши конвергентні процеси.

Моделювання історії звуків східнослов'янських мов як дивергенції в працях учених Московської школи можна розглянути на прикладі дослідження П. Ф. Фортунатовим долі праслов'янських сполучень *tor, ter, tol, tel* між приголосними. Учений розглядав історію розгалуження цих сполучень на теренах західнослов'янських, південнослов'янських і східнослов'янських мов.

Подальшу історію зазначених архетипів П. Ф. Фортунатов уявляв як розщеплення: у західнослов'янських мовах вони перейшли в *tro, tre, tlo, tle*, а на східнослов'янському ґрунті утворили явище повноголосся.

Представники Казанської школи не мали однакової точки зору на проблему моделей мовного розвитку. Щодо моделей мовного розвитку, то, за словами І. О. Бодуена де Куртене, він надавав підтримку так званій «теорії хвиль» перед «теорією родовідного дерева», але лінгвіст відзначав ваду першої. Але в деяких студіях І. О. Бодуена де Куртене можна прослідкувати схильність до дивергентного характеру реконструкцій. В. О. Богородицький також звертався до дивергентної моделі мовного розвитку. Як приклад реалізації дивергентної моделі на фонетичному рівні можна навести розвиток *ъ* і *ь*. Отже, можна зазначити, що вчені Казанської лінгвістичної школи, зокрема І. О. Бодуен де Куртене та В. О. Богородицький, при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до практики дивергентно-конвергентного пояснення мовних фактів.

Російські та українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. моделювали історію східнослов'янських мов в дусі теорії «родовідного дерева» (А. Ю. Кримський), але деякі мовознавці зверталися й до «хвильової» теорії (П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, С. Й. Смаль-Стоцький). А. Ю. Кримський дотримувався дивергентної теорії стосовно походження української мови.

П. О. Бузук піддає критиці теорію «родовідного дерева», оскільки ця теорія не пояснює причин виникнення говорів і подає розвиток мов як ізольований процес і вказує на необхідність доповнення цієї теорії теорією «хвиль». П. О. Бузук пише, що теорія «родовідного дерева» є зручною з точки зору «методологічного» й «педагогічного». П. О. Бузук отримав підтримку К. Т. Німчинова. К. Т. Німчинов убачав ваду «родовідної» теорії в неможливості пояснити певні діалектичні процеси. Слід зазначити, що С. Й. Смаль-Стоцький надає перевагу теорії Й. Шмідта, підкреслюючи її правдивість. Мовознавець звертається до методу ізоглос. С. Й. Смаль-Стоцький піддає критиці «родовідну» теорію. Подібної до С. Й. Смаль-Стоцького точки зору дотримується й І. І. Огієнко, який піддає критиці теорію «родовідного дерева», оскільки остання не має фундаментального підґрунтя, і підтримує «хвильову» теорію Й. Шмідта, спираючись на географічний чинник.

Учені Харківської школи намагалися реконструювати максимально можливу кількість послідовних етапів еволюції того або іншого звука. Фіксуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи реконструюють певні синхронні зрізи. Для М. С. Колосова та П. Г. Житецького хронологічно граничними є явища прасхіднослов'янської мови в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі. Спільнослов'янські архетипи розглянуто в працях М. О. Колосова та П. Г. Житецького лише спорадично. Інша картина спостерігається в роботах О. О. Потебні. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської О. О. Потебня звертається до спільнослов'янської.

Мовознавці Московської школи послідовно виводили мовні явища східнослов'янських мов із «прасхіднослов'янської», далі – праслов'янської і далі – зі спільноіндоєвропейської. Для отримання достовірних результатів учені Московської школи намагалися реконструювати проміжні прамови. Важливим кроком уперед у діяльності представників Московської школи порівняно із студіями вчених Харківської школи стало використання зворотної реконструкції. Теоретики мовознавства вказують на те, що різновид «реконструкції «зверху донизу» (від праіндоєвропейської за сходинками родовідного дерева до нащадків) почала доповнюватися реконструкцією «знизу догори» (від наріч і діалектів, наприклад, до праруської, а потім і до праслов'янської, й далі – до праіндоєвропейської).

Учені Московської школи приділяли певну увагу питанню про мову-еталон. Старослов'янську мову вони розглядали як найбільш давню й архаїчну.

Учені Казанської школи до вивчення історико-фонетичних явищ підходили системно, і ця риса відбивається в застосуванні прийому хронологізації – у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів. Варто підкреслити, що В. О. Богородицький вивчав історію біглих голосних, і цей процес він відносить до спільнослов'янської доби і відмічав, що «процес розвитку «біглих» голосних передував зміні $\square e > \square o$. Мовознавець хронологізує явище повноголосся праслов'янською епохою.

Ретроспективний характер реконструкції в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи можна бачити на прикладі історії звука, що позначався літерою *h*. Аналіз історико-фонетичних студій О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що значимість одержаних ними результатів багато в чому була зумовлена саме ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції, який був пов'язаний із широким використанням сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела реконструкції історії мови.

Із погляду О. О. Потебні та П. Г. Житецького, внутрішні причини фонетичних змін (законів) в історії тієї або іншої мови мають фізіологічний характер і зумовлені таким чинником, як прагнення до зручності вимови. Звідси пошук причин звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості. Розуміння вченими Харківської школи системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними, намагання виявити однорідні фонетичні закони, які об'єднані спільною причиною й діють у певний період історії мови. Ця тенденція найбільш виразно відбилася в потєбнянській концепції «кількісних змін приголосних» і в концепції зв'язку вокалізму й консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького.

Учені Московської школи в цілому сприйняли молодограматичну концепцію фонетичних законів. Подібно до молодограматичної концепції фонетичного закону, учені Московської школи зосереджували увагу на тому факті, що зводять фонетичний закон до виявлення умов, за яких відбувається та чи інша фонетична зміна. На думку вчених Московської школи, причини

фонетичних змін не мають фізіологічного характеру. Подібно до мовознавців першого періоду, інколи представники Московської школи зверталися до такого чинника, як полегшення вимови. Так, до подібного пояснення апелював О. О. Шахматов при вивченні історії сполучень редукованих голосних із короткими плавними *ьr, ъl, ьr* у словах типу *скърбь, оскърьбь, скърьбити*.

Учені Казанської школи намагалися вивчити причини мовних і, зокрема, фонетичних явищ. У представників Казанської школи пояснення причин фонетичних змін фізіологічними чинниками є відмінною рисою, ніж у студіях учених Московської школи, тобто в даному випадку ми маємо поєднання фізіологічних і психічних чинників фонетичних змін. Ураховуючи пріоритет внутрішніх причин розвитку мови, учені Казанської школи апелювали й до зовнішніх причин. На нашу думку, представники Казанської школи, як і вчені Московської школи, зверталися до зовнішніх причин виникнення та поширення фонетичних явищ. Такий підхід відбився в тому, що представники Казанської школи, апелюючи до зовнішніх причин, тлумачили певні комплекси фонетичних змін. Так, В. О. Богородицький, подібно О. О. Шахматову, розглядає явища дзекання й цекання в білоруській мові (східнослов'янських мовах). Мовознавець упевнений, що це явище можна пояснити тим фактом, що сусідня польська мова має аналогічне дзекання й цекання. Треба зазначити, що намагання шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості було характерним також для вчених Харківської і Московської шкіл.

Відзначимо, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Так, П. О. Бузук в цілому сприймав молодогограматичну концепцію фонетичних законів. На українському ґрунті П. О. Бузук досліджував ствердіння приголосних перед *e* у відкритому складі: *н□ ебо > небо*. П. О. Бузук поєднував відносну й абсолютну хронологію, вивчаючи явище переходу *л* в □*у (в)*. На думку лінгвіста, цей перехід відбувся перед зникненням «глухих» не пізніше XII ст. Звертався до встановлення фонетичних умов і К. Т. Німчинов. Унаслідок дослідження К. Т. Німчинов також представив перехід приголосного *л* у *в* в середині слова перед приголосним та в кінці слова й пов□язав це явище з втратою «глухих» *ь, ъ*. К. Т. Німчинов вказує на умову переходу *ь, ъ* у більш м□які *ы* та *и*, а саме перед наступним *і* в словах типу *мий, пий*. А. Ю. Кримський пояснює зміну *ѡ(и)* в *і* таким фактором, як фактор «удобності вимови».

У разі неможливості фонетичних пояснень учені Харківської школи зверталися до чинника аналогії. Це спостерігається в працях М. О. Колосова. Так, учений відзначав, що дією аналогії викликана поява в російській мові таких форм, як *о волке* (пор. *волк*), *пекешь* (пор. *пеку*); з останньою формою М. О. Колосов зіставляв *толчу* (пор. *толчешь*). За аналогією з'являється й *о* на місці етимологічного *h* у російських формах типу *гнѣзда*. Звернення до праць О. О. Потєбні свідчить, що в окремих випадках фундатор Харківської школи звертався до чинника аналогії. Так, російські іменники *грязь, лошадь, печь*

(сучасна третя відміна) у місцевому відмінку поряд із закономірним закінченням *и* в говорах можуть мати закінчення – *h* (в тих російських говорах, де *h* збігся з *e*, – звичайно, закінчення – *e*); причина – вплив відміни іменників типу *зола* (у місцевому відмінку – *в золh*) . Так само виникли форми типу *на конh* (замість споконвічної *на кони*) і *в полh* (замість *в поли*).

Учені Московської школи висунули твердження про системний і закономірний характер дії аналогії.

О. О. Шахматов неоднозначно оцінював роль чинника аналогії при поясненні мовних змін. Але аналіз праць О. О. Шахматова дозволяє зробити висновок про те, що фонетичний закон і чинник аналогії не виступають як протилежні один одному.

У працях учених – прихильників історичного методу – певне місце займає трактування фактору аналогії. Теоретичне трактування явища аналогії (особливо – граматичної) представив П. О. Бузук. Саме явище аналогії мовознавець називав складним психологічним процесом, у складі якого вбачав, по-перше, асоціацію за схожістю, і по-друге, асоціацію за суміжністю. Таке розуміння сутності аналогії подібне до трактування В. О. Богородицького. У практичному аспекті А. Ю. Кримський звертався до явища аналогії (нефонетичної) при поясненні появи *a* в словах типу *Махайла, Махаил*. Нефонетичною аналогією пояснює мовознавець появу кореня *яв* у словах типу *Явдоха, явресі, Явтух*.

Реконструкція фонетичних явищ у студіях учених Харківської інколи мала субстанційний характер. Мовознавці Московської школи намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов. Так, П. Ф. Фортунатов, аналізуючи звуковий склад старослов'янської мови, порівнював відповідні звуки зі звуками сучасних індоєвропейських мов: зокрема, плавний приголосний *л* передається як звук *л*, наприклад у *ла*, але який у старослов'янській мові був, можливо, менш відкритим, більш близьким до *l*, наприклад, французької та німецьких мов. Учені Московської школи в багатьох випадках намагалися дати повні артикуляційні ознаки як голосних, так і приголосних, причому дуже часто проміжних звуків як складових того або іншого звукового закону.

Представники історичного методу намагалися передати звучання того або іншого звука, звертаючись до сучасних східнослов'янських мов. Так, О. І. Соболевський у дослідженні історії звука *a* пише, що звук *a* спочатку звучав в усій «руській» мові приблизно так, як він звучить тепер в українській мові й північнослов'янських говорах. П. О. Бузук досліджував історію *g* у найдавнішу добу української мови й порівнював його з латинською *g* вибуховою, але в XI ст. він починає звучати як *h*, і мовознавець характеризує його як протяжний і знаходить паралелі в білоруській мові.

У лінгвістичній спадщині представників Казанської школи на особливу увагу заслуговує трактування мови як системи. У мовній системі М. В. Крушевський виділяє такі підсистеми: фонетичну, семантичну й морфологічну, які базуються на зовнішній і внутрішній подібності слів.

ВИСНОВКИ

1. У лінгвоісторіографічному аспекті проблему лінгвістичної реконструкції висвітлено в сучасному мовознавстві недостатньо. Аналіз наукової літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, присвячених проблемам й особливостям лінгвістичної реконструкції в лінгвоісторіографічному аспекті. Багато що залишається нез'ясованим. У роботах переважає лише загальний опис поглядів мовознавців на ці питання. Роботи, у яких розкрито погляди мовознавців на проблему лінгвістичної реконструкції, мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. Це стосується, зокрема, студій М. С. Чемоданова, Ф. П. Філіна, В. В. Колесова, М. В. Павлюка, В. А. Глущенко та ін., які становлять величезний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків.

2. Підтримка однієї з моделей вивчення мовної історії обумовлювала подальші дослідження. Одні лінгвісти підтримували теорію «родовідного дерева» А. Шлейхера, де перевага надавалась процесам дивергенції (О. Х. Востоков, М. О. Максимович, М. І. Греч, М. Н. Катков, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, Я. Ф. Головацький, О. О. Потєбня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов та ін.). Інші дослідники (І. О. Бодуен де Куртене, В. Ягич, І. І. Огієнко, П. О. Бузук та ін.) були прихильниками «хвильової» теорії (Й. Шмідта – Г. Шухардта), для якої було характерне конвергентне пояснення історії мови (шляхом звернення до екстралінгвальних чинників). Російські та українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. моделювали історію східнослов'янських мов у дусі теорії «родовідного дерева» (А. Ю. Кримський), але деякі мовознавці зверталися й до «хвильової» теорії (П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, С. Й. Смаль-Стоцький).

3. Кожний період розвитку мовознавства в аспекті використання лінгвістичної реконструкції мав свої особливості. Здійснений аналіз показав особливості лінгвістичної реконструкції в працях мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. і внесок цих мовознавців – дослідників фонетичних систем східнослов'янських мов – у становлення процедури лінгвістичної реконструкції є досить значним. Мовознавці першого періоду інтерпретують фонетичні закони як такі, у яких звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Представники Московської школи вимагали реконструювати всі давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах і тільки потім порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов. У дослідженнях учених Казанської школи вивчення історико-фонетичних явищ відбувалося системно, і ця особливість відбивається в застосуванні прийому хронологізації – у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів. У разі відсутності підтверджених фактами доказів мовознавці зверталися до чинника аналогії. Найбільш повно явище аналогії розробляв В. О. Богородицький; мовознавець

характеризує фактор аналогії як закономірний, і сучасні мовознавці віддають належне вивченню явища аналогії В. О. Богородицьким. У працях прихильників історичного методу значне місце посідає інтерпретація фактору аналогії. Теоретичне трактування явища аналогії представив П. О. Бузук. Саме явище аналогії мовознавець тлумачив як психологічний процес, в основі якого лежать асоціації за схожістю й за суміжністю.

4. Лінгвістична реконструкція у працях мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. мала перспективний та системний характер. Дослідження показало, що здобутки мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. мали своє логічне продовження в лінгвістичних працях учених Харківської, Московської та Казанської шкіл, а також у студіях українських мовознавців, представників історичного методу. О. О. Потебня вважав, що реконструкцію слід проводити послідовно, поступово. Про необхідність ретроспекції в межах лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних законів писав і П. Г. Житецький; М. О. Колосову належить вимога досліджувати поступово незнайомі факти шар за шаром. Ця особливість є характерною й для представників Московської та Казанської шкіл. Для робіт українських та російських дослідників мови 30-х рр. XX ст., представників історичного методу, характерним є перспективний характер реконструкції. Вивчення праць учених Харківської, Московської, Казанської шкіл показує, що реконструкція архетипів і фонетичних законів у них має субстанційний характер. Учені Московської школи в багатьох випадках намагалися дати повні артикуляційні ознаки як голосних, так і приголосних, причому дуже часто проміжних звуків як складових того або іншого звукового закону. Для лінгвістів Московської школи є характерним звертання до зворотної реконструкції. Студіювання праць представників історичного методу показує, що реконструкція архетипів і фонетичних законів у них має субстанційний характер. Зазначеним ученим було характерне буквально трактування мовних фактів минулого.

5. Для компаративістики першого періоду характерним було намагання пояснювати реконструйовані фонетичні закони шляхом встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Ф. І. Буслаєв, М. Н. Катков, І. І. Срезневський визначають прагнення носіїв мови до милозвучності як причину фонетичних змін. Учені Харківської й Московської шкіл зробили суттєвий внесок у теоретичну та практичну розробку питання про причини фонетичних змін. Незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин, як пріоритетні було інтерпретовано внутрішні. Вони мають фізіологічний (Харківська школа) або психологічний (Московська, Казанська школи) характер і зумовлені прагненням носіїв мови до зручності вимови (економії зусиль). Важливе значення мала критика вченими Московської школи пояснень фонетичних змін прагненням до милозвучності. Мовознавцями другого періоду, незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин, саме внутрішні фактори були охарактеризовані як пріоритетні. Лінгвісти 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. шукали причини конкретних звукових змін у фонетичному

оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов.

Учені Московської школи, на відміну від молодограматиків, розуміли процеси аналогії як закономірні та не обов'язково протилежні фонетичним законам.

6. Аналіз праць компаративістів першого періоду показує, що вони розглядали мову як цілісну систему. Так, М. О. Максимович, вивчаючи фонетичну систему української мови, характеризує її як узагальнювальну й розглядає ознаки української мови в системі слов'янських наріч. М. І. Греч називає мову повною системою правил. Значне місце в науковій творчості вчених Харківської, Московської, Казанської шкіл посідає розробка тверджень про системний характер мови й про необхідність системного підходу до мовних явищ. Системний підхід учених цих шкіл до історико-фонетичного матеріалу відбився: у концепції «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму й консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму й консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова. Фундатор Казанської лінгвістичної школи І. О. Бодуен де Куртене виділяв такі рівні мовної системи, як 1) її «зовнішній» бік, чисто фонетичний; 2) її немовний бік, бік семантичних уявлень; 3) її морфологічний бік, її структури, які є основними рисами, що характеризують людські мови. Усі ці компоненти мовної системи поєднуються психологічними чинниками.

7. Уже в українському й російському мовознавстві першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.) можна простежити риси до визначення кола джерел реконструкції мовної історії, до чіткого усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела студіювання. Мовознавці цього періоду до джерел дослідження мови відносили: старослов'янську мову, інші слов'янські мови, східнослов'янські мови, сучасну «руську народну мову» (російську, українську й білоруську) в сукупності говорів, а також мову письменників. Для лінгвістів другого періоду з'являються завдання іншого ступеня складності: вони намагаються встановити: 1) пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) реконструкції мовної історії; 2) допоміжні джерела; 3) ієрархію допоміжних джерел. Для І. О. Бодуена де Куртене найбільш важливим серед джерел реконструкції історії мови були дані сучасних мов та їхніх говорів, і мовознавець вважав сучасні говори пріоритетним джерелом реконструкції мови. О. О. Потебня був одним із перших, хто поєднав у своїх дослідженнях найважливіші джерела реконструкції історії мови – сучасні діалектні дані й матеріал давніх писемних пам'яток. Дослідження тверджень представників Московської лінгвістичної школи показало, що зазначені мовознавці вважали характерним для порівняльно-історичного методу широке використання різноманітних джерел реконструкції мови, але пріоритет надавався сучасним мовним (діалектним) даним, а найважливішим із допоміжних вважався матеріал давніх писемних пам'яток. Для А. Ю. Кримського, О. І. Соболевського та М. М. Каринського як представників історичного методу пріоритетним

джерелом був матеріал давніх писемних пам'яток. На думку П. О. Бузука, українські говори є важливим джерелом реконструкції історії мови, бо в них збереглося багато залишків старовини.

8. Застосовано цілісний методологічний підхід до висвітлення особливостей лінгвістичної реконструкції на певному зрізі розвитку мовознавства (XIX ст. – 30-х рр. XX ст.) з урахуванням наступності та еволюції поглядів лінгвістів. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в більш детальному дослідженні поглядів українських мовознавців 30-х рр. XX ст. на питання прамови, хронологізації фонетичних явищ та системний характер реконструкції.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Публікації у фахових виданнях України

1. Піскунов О. В., Рябініна І. М. Реконструкція прамовних станів у студіях учених Казанської школи та українських учених 30-х рр. XX ст. *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. Одеса. 2016. Випуск 7. С. 175–178.
2. Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв. 2016. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство . Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, С. 104–108.
3. Піскунов О. В. Причини мовних змін в українській компаративістиці 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса. 2016. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Випуск 21. Том 2. С. 145–147.
4. Піскунов О. В. Українські мовознавці 30-х рр. XX ст. про реконструкцію прамовних станів. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць*. Слов'янськ. 2016.
5. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях учених Харківської школи. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Філологічні науки». Випуск 94. Черкаси. 2006. С. 3–17.
6. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція у працях учених Московської школи. *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство: міжвузівський зб. наукових статей*. Бердянськ : БДПУ, 2010. Вип. V. Ч. 1. С. 53–64
7. Піскунов О. В. Площинний / динамічний характер реконструкції як теоретична проблема в українському та російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Східнослов'янська філологія: Збірник наукових праць*. Горлівка: Видавництво ГДПІМ, 2006. Випуск 9. Мовознавство . С. 195–202.

8. Піскунов О. В. Учені Казанської лінгвістичної школи про причини фонетичних змін. Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. Вип. 6. С. 30–35.
9. Піскунов О. В. Мова як динамічна система в студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 10: збірник наукових праць. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2013. С. 206 – 210
10. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про лінгвістичну реконструкцію. *Вісник Донецького національного університету*: Науковий журнал. Донецьк. 2013. Серія Б. Гуманітарні науки № 1 – 2. Том 1. №1 – 2. С. 247–252
11. Піскунов О. В. Причини фонетичних змін у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Наукові праці*: науково-методичний журнал. Вип. 204. Том 216. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 77–80.
12. Піскунов О. В. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Вісник Дніпропетровського університету*: науковий журнал. 2013. Т. 21. № 11. Серія: Мовознавство. Випуск 19. Том 2. С. 163–167.
13. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Лінгвістика*: збірник наукових праць. 2013. № 2 (29). С. 40–45.

Публікації в наукових періодичних виданнях інших держав

14. Глущенко В. А., Піскунов О. В., Тищенко К. А. Язык как система в интерпретации ученых Казанской лингвистической школы. *Русистика и современность*: сборник научных статей XIX Международной научной конференции (г. Астана, Казахстан, 22–24 сентября 2016 г.): в 2-х тт. Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2016. Т. 1. С. 346–349.
15. Пискунов А. В., Глущенко В. А. Рассмотрение причин фонетических изменений в трудах ученых Казанской лингвистической школы. *Вестник Владимирского государственного университета им. А. Г. и Н. Г. Столетовых*: научно-методич. журн.: Социальные и гуманитарные науки. Владимир. 2017. № 1 (13). С. 42–48.

Публікації в збірниках наукових праць

16. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.
17. Піскунов О. В., Жукова М. К. Питання прамови в студіях українських мовознавців 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки*

та освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

18. Піскунов О. В., Ткаченко І. О. Українські вчені 30-х рр. ХХ ст. про моделювання мовної історії. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

19. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про мову як динамічну систему. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 березня – 1 квітня 2016 р.). К.: Вид. центр КНЛУ, 2016. 795 с.

20. Піскунов О. В., Єленко А. О. Причини фонетичних змін у працях І. О. Бодуена де Куртене. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22 – 24 квітня 2015 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2015. Вип. 7. С. 303–306.

21. Піскунов О. В., Табікелова А. Л. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22 – 24 квітня 2015 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2015. Вип. 7. С. 306 – 309

22. Піскунов О. В. Дослідження мови як динамічної системи в працях учених Казанської школи. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову*: матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 18–19 жовтня 2017 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2017. С. 181–185.

23. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17 – 19 травня 2017 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2017. Вип. 9. Ч. 1. С. 181–186.

24. Піскунов О. В., Тищенко К. А. Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківського Національного Університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія», 2018, Вип. 77. С. 21–24.

25. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про статику, динаміку та історію мови. *Методологія та історіографія мовознавства*: матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції. (Слов'янськ, 23–25 травня 2013 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2013. С. 248–250.

26. Піскунов О. В., Овчаренко В. М. Моделювання мовної історії у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: Предприниматель Маторин Б. И., 2012. Вып. XXIII. С. 55–62.

27. Піскунов О. В., Кучеренко О. О. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві кінця ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, 22–24 квітня 2014 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Вып. 6. С. 368 – 370.

28. Піскунов О. В., Бондар П. Е. Учені Казанської школи про деякі питання лінгвістичної реконструкції. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, 22–24 квітня 2014 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Вып. 6. С. 370–372.

29. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в студіях учених Харківської школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: СГПУ, 2006. Вып. XIV. С. 30–53.

30. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: СГПУ, 2003. Вып. XI. Ч. 1. С. 45–56.

31. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях українських та російських мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. (лінгвістичноісторіографічний аспект). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 57–65.

АНОТАЦІЯ

Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в українському і російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2018.

У дисертації представлено лінгвістичноісторіографічне дослідження поглядів українських і російських мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції та аналіз практичного втілення цих поглядів. У праці враховано еволюцію ідей учених. Аналізуються відповідні праці з історичної фонетики східнослов'янських мов; показується те нове, що було внесене в теорію й практику лінгвістичної реконструкції, та виявлено, які твердження зберегли свою цінність для сучасного мовознавства. Здійснений

аналіз показав особливості лінгвістичної реконструкції в працях мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. й внесок цих учених – дослідників фонетичних систем східнослов'янських мов – у становлення процедури лінгвістичної реконструкції. Мовознавці першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.) інтерпретують фонетичні закони як такі, у яких звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Учені – представники другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) – переважно намагаються реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прामовах. Вивчення історико-фонетичних явищ відбувалося системно, і ця особливість відбивається в застосуванні прийому хронологізації – у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів.

Встановлено, що лінгвістична реконструкція в працях дослідників мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. мала проспективний та системний характер. Для робіт українських і російських мовознавців, представників історичного методу, характерним є проспективний характер реконструкції. Вивчення праць представників Харківської, Московської, Казанської шкіл, учених-прихильників історичного методу показує, що реконструкція архетипів і фонетичних законів у них має субстанційний характер. Для цих учених було характерне буквальне трактування мовних фактів минулого.

Для компаративістики першого періоду характерним було намагання пояснювати реконструйовані фонетичні закони шляхом встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Мовознавцями другого періоду, незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин, саме внутрішні фактори були охарактеризовані як пріоритетні. Лінгвісти 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. шукали причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов.

Аналіз праць компаративістів першого періоду показує, що вони розглядали мову як цілісну систему. Значне місце в науковій творчості вчених Харківської, Московської, Казанської лінгвістичних шкіл посідає розробка тверджень про системний характер мови й про необхідність системного підходу до мовних явищ. Встановлено, що системний підхід учених цих шкіл до історико-фонетичного матеріалу відбився: у концепції «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму й консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму й консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова.

Мовознавці першого періоду до джерел реконструкції мови відносили: старослов'янську мову, інші слов'янські мови, східнослов'янські мови, сучасну «руську народну мову» (російську, українську й білоруську) в сукупності говорів, а також мову письменників. Мовознавці 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. вважали характерним для порівняльно-історичного методу широке використання різноманітних джерел реконструкції мови, але пріоритет надавався сучасним мовним (діалектним) даним, а найважливішим із допоміжних джерел вважався матеріал давніх писемних пам'яток. Для

А. Ю. Кримського, О. І. Соболевського та М. М. Каринського, як представників історичного методу, пріоритетним джерелом був матеріал давніх писемних пам'яток.

Ключові слова: лінгвістична історіографія, актуалістичний метод, порівняльно-історичний метод, операційний компонент, лінгвістична реконструкція, дивергенція / конвергенція, проспективний / ретроспективний характер, причини, система, джерела.

АННОТАЦИЯ

Пискунов А. В. Лингвистическая реконструкция в украинском и русском языкознании XIX в. – 30-х гг. XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса 2018.

В диссертации представлено лингвоисториографическое исследование взглядов украинских и русских языковедов XIX в. – 30-х гг. XX в. на процедуру лингвистической реконструкции.

Лингвистическая реконструкция в трудах языковедов 20-х – 60-х гг. XIX в., представителей исторического метода имела проспективный и системный характер. Представители Харьковской, Московской, Казанской школ, сторонники исторического метода полагали, что реконструкция архетипов и фонетических законов имеет субстанциальный характер.

Компаративисты первого периода объясняли реконструированные фонетические законы путем установления фонетических условий. Языковедами второго периода внутренние факторы были охарактеризованы как приоритетные. Лингвисты 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. искали причины конкретных звуковых изменений в фонетическом окружении. Компаративисты первого периода рассматривали язык как целостную систему. Системный подход ученых Харьковской и Московской школ к историко-фонетическому материалу отразился: в концепции «количественных изменений согласных» А. А. Потебни, связи вокализма и консонантизма в истории украинского языка П. И. Житецкого, взаимодействия вокализма и консонантизма в истории восточнославянских языков А. А. Шахматова.

Лингвисты первого периода к источникам реконструкции относили: старославянский язык, другие славянские языки, восточнославянские языки, современный русский народный язык, язык писателей. Исследователи второго периода использовали современные языковые (диалектные) данные. Для представителей исторического метода приоритетным источником был материал древних письменных памятников.

Ключевые слова: лингвистическая историография, актуалистический метод, сравнительно-исторический метод, операционный компонент, лингвистическая реконструкция, дивергенция / конвергенция, проспективный / ретроспективный характер, причина, система, источники.

SUMMARY

Piskunov O. V. Linguistic reconstruction in the Ukrainian and Russian linguistics of the nineteenth century – the 30ies of the twentieth century. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.15 – General Linguistics. The State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky» of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2018.

The thesis presents the views of the Ukrainian and Russian linguists of the nineteenth century – the 30ies of the twentieth century on the procedure of linguistic reconstruction and the analysis of the practical implementation of these views. The work takes into account the evolution of the scientists' ideas. The corresponding works on the historical phonetics of East-Slavonic languages are analyzed; the works show new ideas which were introduced into the theory and practice of linguistic reconstruction, and it was discovered which statements maintained their value for modern linguistics. The views of the Ukrainian and Russian linguists of the nineteenth century – the 30'ies of the twentieth century on the procedure of linguistic reconstruction and the analysis of the practical implementation of these views were studied. Methodological comprehension of linguistic reconstruction, as the basic procedure of the operational component of the comparative-historical method and the peculiarities of linguistic reconstruction at a certain level in the development of linguistics (the nineteenth century – the 30'ies of the 20th century) were presented. The goals and tasks set in the work are solved with the help of the actualistic method, which is the general scientific means of the theoretical level of scientific knowledge.

Key words: linguistic historiography, actualistic method, comparative-historic method, operational component, linguistic reconstruction, divergency / convergency, prospective – retrospective character, cause, system, sources.

Підписано до друку 04.09.2018 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 1251.

Видавництво Б. І. Маторіна

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 06262 3-20-99; +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
